

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΚΕα΄

2022 - 2025

Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Κυκλαδολογικού Συνεδρίου
Οι Κυκλάδες στην διαχρονία: Αειφορία - Πολιτισμός
Χώρα Τήνου, 22-26 Σεπτεμβρίου 2021
Μέρος Βα΄

Υπό την αιγίδα της Α.Ε. της Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας
κ. Κατερίνας Σακελλαροπούλου

ΑΘΗΝΑ 2025

Πρώτες παρατηρήσεις από τις εργασίες του ερευνητικού προγράμματος: «Βυζαντινή και Λατινοκρατούμενη Τήνος: Παλαιά και νέα αρχαιολογικά δεδομένα»

Δ. Αθανασούλης

Διευθυντής Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Α. Γ. Γιαγκάκη

Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ι. Ερευνών,

Χ. Σακελλάκου

Αρχαιολόγος Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Μαρία Ζ. Σιγάλα

Δρ Αρχαιολόγος, Τμηματάρχης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων
και Μουσείων Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

*Η μελέτη αφιερώνεται στη μνήμη
του πατέρα Αντωνίου Φόνσου.*

Περίληψη

Παρουσιάζονται οι πρώτες παρατηρήσεις από τη διεξαγωγή του πενταετούς (2019-2023) ερευνητικού προγράμματος «Βυζαντινή και Λατινοκρατούμενη Τήνος: Παλαιά και νέα αρχαιολογικά δεδομένα». Το πρόγραμμα αποτελεί συνεργασία του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων. Στο πλαίσιο του προγράμματος, η μελέτη της κεραμικής από σωστικές ανασκαφές στη Χώρα της Τήνου αναδεικνύει όψεις της πρωτοβυζαντινής κατοίκησης στο νησί, ενώ η μελέτη δύο ναών στη θέση «Βρυσιά» παρουσιάζει πτυχές της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής. Παράλληλα, η συστηματική ανασκαφική έρευνα στο κάστρο του Ξώμπουργου και στον πρωτοβυζαντινό ναό της Αγίας Αναστασίας στα Ρέντια έχει ως στόχο να διερευνηθούν οι διαφορετικές φάσεις και χρήσεις των χώρων. Σκοπός είναι η διερεύνηση των γνωρισμάτων της κατοίκησης και της καθημερινής ζωής κατά τη Βυζαντινή εποχή και την περίοδο της Λατινικής κυριαρχίας τόσο στο μεσαιωνικό κέντρο του νησιού, το Ξώμπουργο, όσο και σε άλλες θέσεις της Τήνου.

Λέξεις-κλειδιά: Τήνος, Βυζαντινή περίοδος, περίοδος Λατινοκρατίας, Ξώμπουργο, Αγία Αναστασία (Ρέντια), κεραμική, αρχιτεκτονική γλυπτική.

Εισαγωγή

Το πενταετές ερευνητικό πρόγραμμα «Βυζαντινή και Λατινοκρατούμενη Τήνος: Παλαιά και νέα αρχαιολογικά δεδομένα», το οποίο ξεκίνησε τις εργασίες του το 2019, αποτελεί συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών¹. Στόχος της έρευνας είναι η καταγραφή και τεκμηρίωση επιλεγμένων μνημείων και κινητών ευρημάτων της Τήνου που χρονολογούνται στη Βυζαντινή εποχή και την περίοδο της Λατινικής κυριαρχίας (4ος-αρχές 18ου αιώνα), προκειμένου μέσα από τη μελέτη τους να αναδειχθούν πτυχές του βίου της νησιωτικής κοινότητας της Τήνου κατά τη μακρά αυτή περίοδο. Το πρόγραμμα φιλοδοξεί να καλύψει ζητούμενα της πρωτογενούς αρχαιολογικής έρευνας στο νησί, καθώς υπολείπεται σε σύγκριση με άλλα νησιά των Κυκλάδων, με εξαίρεση μελέτες επικεντρωμένες κυρίως στην ιστορία και την τοπογραφία της Τήνου ή αρχαιολογικές έρευνες που αφορούν προγενέστερες εποχές². Όμως, όπως υποδηλώνει το ήδη δημοσιευμένο αρχαιολογικό υλικό και τα ιστάμενα μνημεία³, η επικέντρωση του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος σε αυτές τις εποχές φαίνεται ότι θα αναδείκνυε αρκετές άγνωστες πτυχές για το νησί.

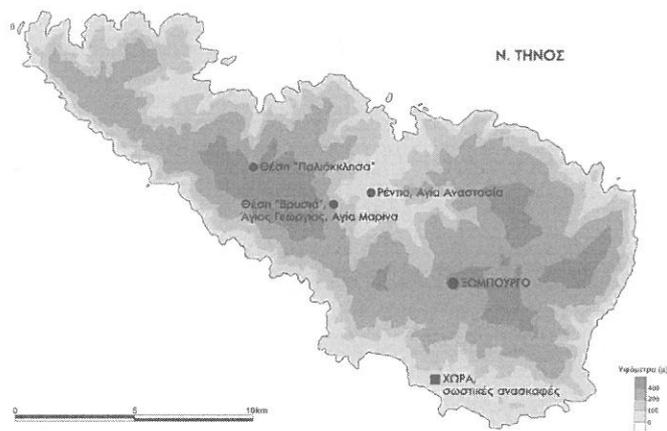
Κύριοι ερευνητικοί άξονες

Βασικοί άξονες του ερευνητικού προγράμματος είναι (εικ. 1): α) ο εντοπισμός, η καταγραφή και η τεκμηρίωση επιλεγμένων δημοσιευμένων και αδημοσίευτων μνημείων και κινητών ευρημάτων και β) η διενέργεια συστηματικής ανασκαφικής έρευνας σε επιλεγμένες θέσεις. Η προσέγγιση βασίζεται σε συγκεκριμένες μελέτες-περίπτωσης, εστιάζοντας σε διαφορετικές περιόδους και τοποθεσίες, παράκτιες ή μεσόγειες. Έμφαση δίνεται σε υλικά κατάλοιπα: α. της πρωτοβυζαντινής περιόδου με βάση τα ευρήματα κεραμικής από σωστικές ανασκαφές κοντά στην ακτή και από την ανασκαφή ναού στην ενδοχώρα, β. της μεσοβυζαντινής περιόδου που βρίσκονται στην ενδοχώρα, με τρεις ναούς καθώς και

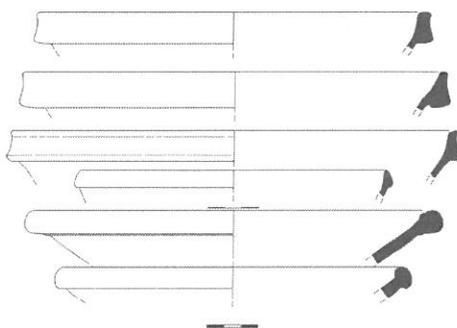
¹ Στο πρόγραμμα συμμετείχαν έως και το 2021 οι: Μαρίνος Αρμακόλλας, Ιωάννης Βιδάλης, Γεώργιος Βίδος, Εμμανουήλ Δελασουδάς, Γεώργιος Καραμαλής, Ιωάννα Παπασταθοπούλου, Νίκος Τσούρης, Ελευθέριος Φιλιππούσης, Νικόλαος Φιλιππούσης. Ευχαριστούμε για τη συνδρομή τους τον Ανδρέα Μεταξά, τον Νικόλαο Μπετεΐνη και την Αικατερίνη Σκιάφου. Ευχαριστούμε τη Δρα Αναστασία Αγγελολοπούλου, το προσωπικό του Αρχαιολογικού Μουσείου Τήνου, την Αικατερίνη Καβαλιώτη, τους/τις φύλακες. Ευχαριστούμε για την υποστήριξη την Καθολική Αρχιεπισκοπή Νάξου-Τήνου-Ανδρου-Μυκόνου, τον π. Φραγκίσκο Βιδάλη, καθώς επίσης και τον Φραγκίσκο Αρμιά του Γεωργίου. Πολύτιμοι αρωγοί για τη διεξαγωγή του προγράμματος είναι η Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, που χορηγεί μεγάλο μέρος των εξόδων, και ο Δήμος Τήνου, που ενισχύει υλικοτεχνικά το πρόγραμμα. Ευχαριστούμε τη Blue Star Ferries για τη συνδρομή της.

² Για μία γενική παρουσίαση των μελετών αυτών: Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 17-20 και Κούρου 2013α, 20-25 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Για σχετικές χαρακτηριστικές μελέτες: Γεωργαντόπουλος 1889, 50-56· Δημητροκάλλης 1976, 130-33, 130-35, 153-55· Feissel 1980, 477-518· Κιουρτζιάν 2001, 203-209· Κουτελάκης 2001, σποράδην· Δημητροκάλλης 2003, 401-404· Δημητροκάλλης 2004α· Κούρου 2004, 427-436· Φλωράκης 2005· Φώσκολος 2005α· Δανούσης 2010, 50-55· Φόνσος 2010, σποράδην· Κουτελάκης 2014· Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013· Κούρου 2013β, 74-97· Κουτελάκης 2015.

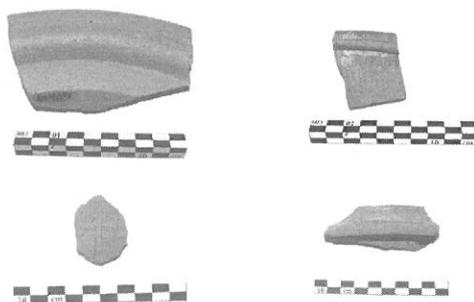
³ Για τις σχετικές πληροφορίες, βλ. την προηγούμενη υποσημείωση.

Εικ. 1. Τήνος - θέσεις ενδιαφέροντος Ερευνητικού Προγράμματος (υπόβαθρο χάρτη: Κιουρτζιαν 2001, χάρτης σ. 202, επεξεργασία Μ. Μπία, Τοπογράφος Μηχανικός ΕΦΑ Κυκλάδων - φωτογραφικό αρχείο ΕΦΑ Κυκλάδων).

Εικ. 2. Πρωτοβυζαντινή κεραμική από σωστικές ανασκαφές στη Χώρα: σχέδια οστράκων ερυθροβαφούς κεραμικής από τη Βόρειο Αφρική και τη Μικρά Ασία (σχέδια: Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 3. Πρωτοβυζαντινή κεραμική από σωστικές ανασκαφές στη Χώρα: όστρακα ερυθροβαφούς κεραμικής από τη Βόρειο Αφρική (άνω σειρά) και όστρακα ερυθροβαφούς κεραμικής από τη Μικρά Ασία (κάτω σειρά) (φωτογραφίες: Α. Γ. Γιαγκάκη).

το Ξώμπουργο να αντιπροσωπεύουν ιδιαίτερα παραδείγματα και γ. της περιόδου της λατινικής κυριαρχίας από τον οχυρωμένο οικισμό του Ξώμπουργου.

Αν και οι ιδιαίτερες συνθήκες που δημιουργήθηκαν από την πανδημία αναμφισβήτητα δυσχέραναν τη διεξαγωγή και επέφεραν τροποποιήσεις στο πρόγραμμα, παρόλ' αυτά όλες οι επιμέρους μελέτες βρίσκονται σε εξέλιξη. Παρουσιάζονται τα στοιχεία από την έρευνα έως και το 2021. Ι. Ως προς την πρωτοβυζαντινή περίοδο, η σε εξέλιξη μελέτη του υλικού κεραμικής⁴ που προήλθε από τις σωστικές ανασκαφές της ΚΑ' ΕΠΚΑ⁵ σε όμορα οικόπεδα στη Χώρα Τήνου υποδηλώνει ότι η περιοχή εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο επικοινωνίας και ανταλλαγών με θέσεις του μεσογειακού χώρου κατά τη διάρκεια του 4ου έως και τον προχωρημένο 7ο αιώνα. Ενδεικτικά, από το υλικό από ένα από τα τρία οικόπεδα παρέχονται στοιχεία για την κατοίκηση στη θέση «Βαρύ» του σύγχρονου οικισμού της Χώρας⁶ (εικ. 1) ήδη από τον 4ο αιώνα, με περισσότερες πληροφορίες να υπάρχουν για την περίοδο του 6ου και του 7ου αιώνα. Από τις διαφορετικές κατηγορίες κεραμικής, ειδικά σε ό,τι αφορά στην καλής ποιότητας ερυθροβαφή κεραμική, απαντούν πολλά παραδείγματα των παραγωγών της Βορείου Αφρικής και της Μικράς Ασίας (Φώκαια). Αν και τα όστρακα που μπορούν να χρονολογηθούν στον 4ο και τον 5ο αιώνα είναι λίγα σε αριθμό, απαντούν, ακολουθώντας την κατάταξη του J. Hayes για την ερυθροβαφή κεραμική της εποχής, πινάκια σχήματος 67 και 91 και με μεγαλύτερη συχνότητα απαντούν πινάκια των σχημάτων 104 και 105 της πρώτης παραγωγής και των σχημάτων 3 (παραλλαγή F) και 10 (παραλλαγές A και C) της δεύτερης παραγωγής, που καλύπτουν την περίοδο του προχωρημένου 6ου, του 7ου και του προχωρημένου 7ου αιώνα⁷ (εικ. 2-3). Από τους εισηγμένους αμφορείς, πιο συχνά απαντούν παραδείγματα των υστερορωμαϊκών αμφορέων 1 και 2 (LRA1, LRA2), ενώ είναι αρκετά συχνά τα παραδείγματα του υστερορωμαϊκού 3 αμφορέα με προέλευση τη Μ. Ασία⁸ και του αμφορέα τύπου Αγοράς M273 που έχει συσχετιστεί με τον αιγαιακό χώρο⁹. Παράλληλα εντοπίζονται πολλά όστρακα μαγειρικών σκευών που αποδίδονται επίσης στην «Αιγαιακή παραγωγή»¹⁰ του 4ου-6ου αιώνα, ενώ βάσει σχημάτων της χρηστικής κεραμικής υπάρχουν ενδείξεις για την αναγνώριση τοπικής παραγωγής. Τα πρώτα στοιχεία υποδεικνύουν αρκετές αναλογίες με το υλικό πρωτοβυζαντινής κεραμικής που έχει δημοσιευθεί από το Κόρθι της γειτονικής Άνδρου¹¹. Παρέχουν πολύτιμη μαρτυρία για τη χρήση του χώρου και

⁴ Τη σχετική μελέτη και τη δημοσίευση έχει αναλάβει η Α. Γ. Γιαγκάκη.

⁵ Για τις εν λόγω σωστικές ανασκαφές: Χατζή-Βαλλιάνου 1973-1974, 870-71. Βλ. και: Étienne 1990, 23 και σημ. 44.

⁶ Για την περιοχή όπου εκτείνεται το «Βαρύ», στη Χώρα βλ. Κουτελάκης 2013, 71-89 σποράδην.

⁷ Για τη σχετική κατάταξη και πληροφορίες για τα εν λόγω σχήματα: Hayes 1972, 112-116, 140-144, 160-169 και 329-338, 343-345.

⁸ Για την τυπολογική κατάταξη που ακολουθείται, βλ. Riley 1979, 212-216, 217-219· για τους τρεις αυτούς αμφορείς βλ. και: Hayes 1992, 63-64 (type 5), 66 (type 9)· Pieri 2005, 69-80, 85-92, 94-100· Διαμαντή 2010, 49-80 (για τους αμφορείς τύπου 1 και 2).

⁹ Για τον αμφορέα αυτού του τύπου: Robinson 1959, pl. 29, M273· Bonifay και Pieri 1995, 114.

¹⁰ Για την παραγωγή αυτή και τα γνωρίσματά της: Hayes 1983, 105, 122 nos 58-59, 62-63· Istenič και Schneider 2000, 341-348· Doksanalti 2010, 772· Waksman και Lemaître 2010, 783, 788 εικ. 5.

¹¹ Για τα ευρήματα της πρωτοβυζαντινής κεραμικής από την ανασκαφή στον ναό του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Κόρθι: Βόγκλη 2016, 99-102, πίν. 42-45.

Εικ. 4. Πρωτοβυζαντινός ναός στην Αγία Αναστασία στα «Ρέντια»: άποψη του βόρειου τοίχου του βόρειου κλίτους από βορειοδυτικά (φωτογραφικό αρχείο προγράμματος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ).

τον εντοπισμό ενός οικιστικού πυρήνα στη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου, δυτικά του νεότερου ναού της Ευαγγελίστριας, στην ευρύτερη περιοχή όπου τοποθετούν οι έρευνες την πόλη από την περίοδο του 4ου π.Χ. έως και του 4ου μ.Χ. αιώνα, προσφέροντας περαιτέρω απτά τεκμήρια για την κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή του Άστεως, στις «Πόδες»¹², κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, για την οποία μέχρι πρότινος οι σχετικές πληροφορίες ήταν ισχνές.

Στην ενδοχώρα του νησιού, ανάμεσα στους οικιστικούς πυρήνες της Κώμης και του Κάτω Κλείσματος, διατηρούνται σε ικανό ύψος αρχιτεκτονικά κατάλοιπα πρωτοβυζαντινής βασιλικής μήκους 19,40 μ. και πλάτους 14,40 μ. στη θέση «Ρέντια» (εικ. 4), για την οποία έχει διατυπωθεί η άποψη ότι υπήρξε από τους πρώτους καθεδρικούς ναούς της Τήνου¹³. Πάνω από το ιερό της υψώνεται ο μεταγενέστερος δίκλιτος καθολικός ναός της Αγίας Αναστασίας¹⁴, ο οποίος μαρτυρείται και σε απογραφή εκκλησιών του 1856¹⁵. Στο εσωτερικό της υποστηρίζεται ότι βρέθηκαν μετά από εργασίες ανακαίνισης το 1995 τέσσερις λακκοειδείς τάφοι με χαρακτηριστική κεραμική του 6ου-7ου αιώνα¹⁶. Ο βόρειος τοίχος του αρχικού ναού, όπως προέκυψε από την έρευνα (εικ. 4), διατηρείται κατά τόπους σε ύψος 1,20 μ. ενώ είναι εμφανές και μέρος της αψίδας κάτω από τον ανατολικό τοίχο του ναυδρίου (εικ. 5). Από τη σύντομη πρώτη ανασκαφική έρευνα κατά το 2021, προκαταρκτικά σημειώνεται ότι αποκαλύφθηκε το βόρειο κλίτος του ναού, με πλάτος εσωτερικά 2,60 μ., οι εξωτερικοί τοίχοι της βόρειας, βορειοανατολικής και δυτικής πλευράς του μνημείου με πάχος 0,70 μ. (εικ. 6), ενώ αναδείχθηκε ως το σωζόμενο ύψος η βόρεια όψη του αρχικού βόρειου τοίχου (εικ. 4). Κατέστη σαφές ότι ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος υπερυψώθηκαν στη σύγχρονη

¹² Περισσότερα στοιχεία για την πρωιμότερη αυτή κατοίκηση βλ. Étienne 1990, 15-30, 87-88, πίν. II· Étienne, 2013α, 31-33, εικ. 9· Étienne 2013β, 123-128.

¹³ Για την άποψη αυτή: Φόνσος 2010, 82.

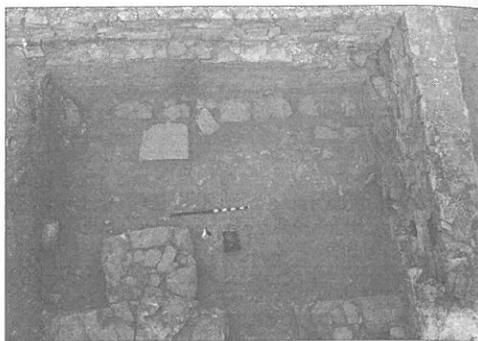
¹⁴ Για τον ναό αυτό: Κουτελάκης 2001, 239, 273, 459, φωτ. 126-128· Δημητροκάλλης 2003, 401-404, εικ. 2· Κουτελάκης 2015, 46-47.

¹⁵ Δώριζας χ.χ., 67.

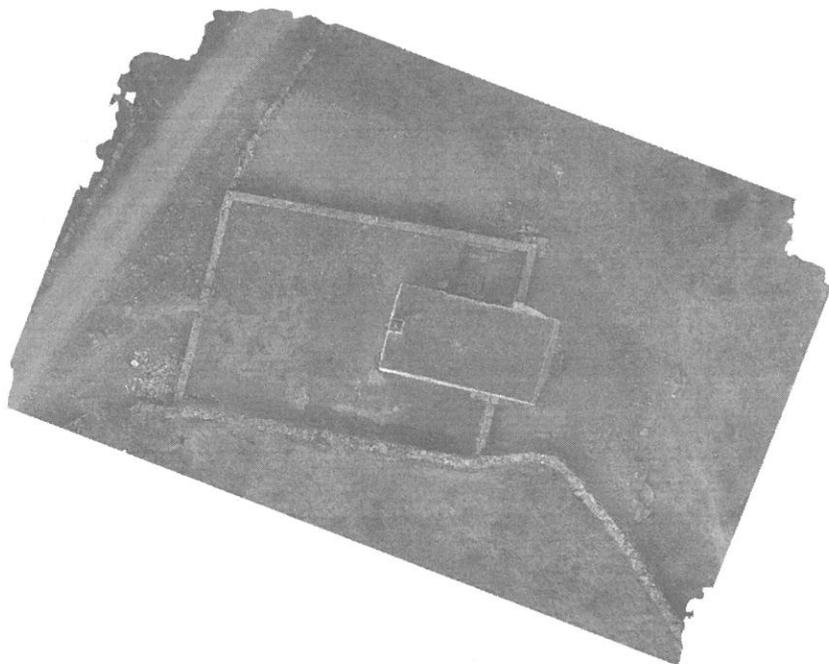
¹⁶ Κουτελάκης 2001, 238, 273, 459, φωτ. 126-128· Κουτελάκης 2015, 46-47.

Εικ. 5. Πρωτοβυζαντινός ναός στην Αγία Αναστασία στα «Ρέντια»: άποψη της σωζόμενης αψίδας κάτω από τον νεότερο, δίκλιτο ναό της Αγίας Αναστασίας (από τα βορειοανατολικά) (φωτογραφικό αρχείο προγράμματος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ).

Εικ. 6. Πρωτοβυζαντινός ναός στην Αγία Αναστασία στα «Ρέντια»: άποψη από νότια της τομής Α στο βόρειο κλίτος, όπου διακρίνεται η εσωτερική διαμόρφωση του βόρειου τοίχου του κλίτους και η διαχωριστική βόρεια τοξοστοιχία (φωτογραφικό αρχείο προγράμματος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ).

Εικ. 7. Πρωτοβυζαντινός ναός στην Αγία Αναστασία στα «Ρέντια»: ορθοφωτογραφία του ναού της Αγίας Αναστασίας όπου διαφαίνονται οι εξωτερικοί τοίχοι του πρωτοβυζαντινού ναού και οι ανασκαμμένες περιοχές κατά το 2021 (ορθοφωτογραφία: Ε. Δελασούδας - φωτογραφικό αρχείο προγράμματος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ).

Εικ. 8. Πρωτοβυζαντινός ναός στην Αγία Αναστασία στα «Ρέντια»:
δύο κιονόκρανα που εντοπίστηκαν πεσμένα στο εσωτερικό του βόρειου κλίτους
(φωτογραφικό αρχείο προγράμματος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ).

εποχή, με χρήση νέας λιθοδομής και με μικρότερο πάχος, για να διαμορφώσουν περίβολο¹⁷. Επίσης εντοπίστηκαν τα θεμέλια της διαχωριστικής βόρειας τοξοστοιχίας πλάτους 0,50 μ. (εικ. 6-7). Μια δεύτερη μικρότερη αψίδα αποκαλύφθηκε στο ανατολικό άκρο του νότιου κλίτους. Δύο κιονόκρανα ίδιου ακριβώς τύπου (εικ. 8) με το κιονόκρανο που έχει χρησιμοποιηθεί στον μεταγενέστερο δίκλιτο ναό, ήλθαν στο φως μαζί με άλλα αρχιτεκτονικά μέλη και ακέραια τμήματα κεραμίδων και πήλινων πλακών. Η κεραμική υποδηλώνει ότι η τελευταία πρωτοβυζαντινή φάση του ναού ανάγεται στον προχωρημένο 7ο αιώνα, κρίνοντας από τους τύπους της ερυθροβαφούς κεραμικής από τη Β. Αφρική και τη Μ. Ασία¹⁸. Η συνέχιση της έρευνας θα έχει ενδιαφέρον να ανασυνθέσει, μεταξύ άλλων, τον γλυπτό διάκοσμο του ναού, καθώς εκτός από γλυπτά της βασιλικής που έχουν εντοιχισθεί στον ναό, άλλα που εντοπίζονται στον ναό της Παναγίας στο Κάτω Κλείσμα έχει διατυπωθεί από μελετητές ότι έχουν μεταφερθεί εκεί από αυτή τη βασιλική¹⁹. Από τα έως τώρα στοιχεία προκύπτει ότι η βασιλική ήταν τρικλιτη ξυλόστεγη, με ημικυλινδρική αψίδα, πιθανόν με κιονοστήρικτες τοξοστοιχίες και μεταγενέστερες προσθήκες και μετασκευές.

Π. Ως προς τις μελέτες-περίπτωσης της μεσοβυζαντινής περιόδου, η διερεύνηση και η λεπτομερής σχεδιαστική αποτύπωση των ναών που βρίσκονται σε ύψωμα στη θέση «Βρυσιά» και του ναού που ταυτίζεται με τη θέση «Παλιοκκλησα» (εικ. 1, εικ. 9), ο οποίος κατά την προφορική παράδοση ήταν αφιερωμένος στην Αγία Τριάδα²⁰, αναμένεται να δώσει περαιτέρω πληροφορίες για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της περιόδου στο νησί και τη χρονολόγηση των μνημείων.

¹⁷ Οι νεότερες αυτές εργασίες πραγματοποιήθηκαν προφανώς το 1995, όταν και σημειώνεται ότι έγιναν εργασίες ανακαίνισης στον ναό και αποκαλύφθηκαν οι προαναφερθέντες τάφοι (βλ. σχετικά την τεκμηρίωση στην προηγούμενη υποσημείωση). Αυτό επιβεβαιώθηκε και μετά από πληροφορίες που παραχωρήθηκαν από μέλη της τοπικής κοινότητας, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

¹⁸ Οι παρατηρήσεις προκύπτουν από την προκαταρκτική καταγραφή του σχετικού υλικού από την Α. Γ. Γιαγκάκη.

¹⁹ Κουτελάκης 2001, 163-164, 460· Φλωράκης 2005, 11-13 και σημ. 2· Φόνσος 2010, 62· Κουτελάκης 2015, 47-48, 173, σημ. 12.

²⁰ Κουτελάκης 1998, 51· Κουτελάκης 2001, 111, 113, 122, σημ. 8, 163, σημ. 58, 231, σημ. 5, 246, 419-421, φωτ. 48-50· Δανούσης 2010, 50-52· Φόνσος 2010, 46-47 και 83 (για την αναφορά στην Αγία Τριάδα)· Δανούσης 2010, 50-51· Κουτελάκης 2015, 55-56, 64, 176, σημ. 26 (για την αναφορά στην Αγία Τριάδα).

Εικ. 9. Τήνος, Παλιόκκλησα, Άποψη από νότια
(Φωτογραφικό αρχείο ΕΦΑ Κυκλάδων).

Οι δύο πρώτοι ναοί βρίσκονται σε ύψωμα στη θέση «Βρυσιά», σε απόσταση περίπου 400 μέτρων από το κέντρο του οικισμού Κελ(λ)ιά (Καλλονή)²¹ (εικ. 1). Είναι μονόχωροι με διαστάσεις 4,50X3,10 μ., και 6,80X3,90 μ. (εικ. 10). Έχουν επιπεδόστεγη κάλυψη με χρήση μεγάλων πλακών που γεφυρώνουν την εκφορική διάταξη στην οποία απολήγουν οι μακροί τοίχοι (εικ. 11). Το εκφορικό σύστημα δόμησης, διαχρονικό σε πολλές περιοχές και πολιτισμούς, στις Κυκλάδες απαντά σε πολλά νησιά με τον τρόπο που τον βλέπουμε σε ναούς της Τήνου, όπως για παράδειγμα σε ναούς στη Μύκονο, τη Σύρο, τη Νάξο και αλλού²².

Η Παλιόκκλησα παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον ως προς την αρχιτεκτονική της διαμόρφωση²³, η οποία παραπέμπει σε κτήριο της πρώτης χιλιετίας και μέσω της αποτύπωσής της θα διερευνηθεί διεξοδικότερα.

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μεγάλος αριθμός μεσοβυζαντινών αρχιτεκτονικών γλυπτών, αρκετά από τα οποία είναι δημοσιευμένα²⁴. Πολλά από αυτά βρίσκονται διάσπαρτα ως *spolia* σε οψιμότερα κτήρια σε όλο το νησί. Η πρακτική εντοιχισμού τμημάτων αρχιτεκτονικών γλυπτών βυζαντινής εποχής σε μεταγενέστερους ναούς της Τήνου είναι συνήθης²⁵. Για πρώτη φορά καταλογογραφούνται συστηματικά και εντάσσονται σε μία διαδικτυακή βάση δεδομένων

²¹ Για τον οικισμό αυτό και την ονομασία του: Κουτελάκης 2001, 91, 245· Φόνσος 2010, 14-17, 63-64· Κουτελάκης 2015, 137. Για μία αναφορά στους ναούς στα Βρυσιά: Φόνσος 2010, 17.

²² Για μία συνθετική παρουσίαση της χρήσης του εκφορικού συστήματος δόμησης σε ναούς βλ.: Sigala 2018, 355-370.

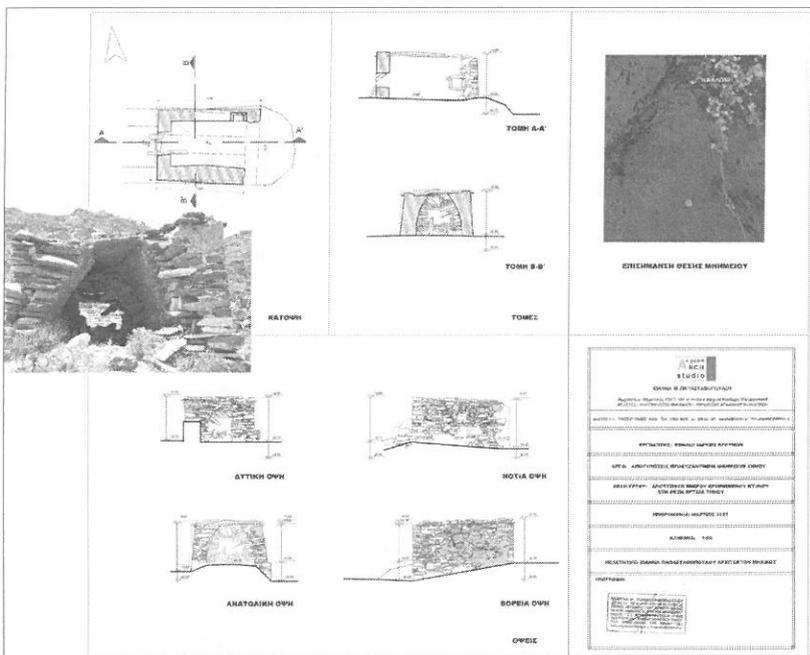
²³ Για μία πρώτη αναφορά στον ναό βλ. σημ. 20.

²⁴ Για μία αντιπροσωπευτική σχετική δημοσίευση, όπου παρουσιάζονται συγκεντρωμένα πολλά παραδείγματα: Φλωράκης 2005 (με σχετική, προγενέστερη βιβλιογραφία). Βλ. επίσης και: Κουτελάκης 2001 και Κουτελάκης 2015, σποράδην (με σχετική βιβλιογραφία).

²⁵ Φλωράκης 2005, σποράδην.

Εικ. 10. Τοπογραφικό σχέδιο όπου εντοπίζονται οι δύο μονόχωροι ναοί στα «Βρυσιά» (τοπογραφικό σχέδιο: Ι. Ι. Βιδάλης - αρχείο προγράμματος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ).

Εικ. 11. Αρχιτεκτονική αποτύπωση του μονόχωρου ναού στα «Βρυσιά» (αρχιτεκτονικό σχέδιο: Ι. Μ. Παπασταθοπούλου - εικόνα αριστερά: αρχείο προγράμματος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ).

Εικ. 12. Τήνος, Αρχαιολογικό Μουσείο: τμήμα πεσίσκου τέμπλου
(φωτογραφικό αρχείο ΕΦΑ Κυκλάδων).

Εικ. 13. Τήνος, Αρχαιολογικό Μουσείο: τμήματα επιστυλίου
(φωτογραφικό αρχείο ΕΦΑ Κυκλάδων).

σε άμεσο συσχετισμό με τα εκάστοτε μνημεία, ώστε να προκύψει μία συνολική εικόνα για τη διασπορά τους στο νησί²⁶. Ενδεικτικά, από περισυλλογές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων στον ερειπωμένο ναό της Αγίας Μαρίνας στη θέση «Βρυσιά», ξεχωρίζουν τρία αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση: ένα τμήμα μαρμάρινου αριστερού πεσσίσκου τέμπλου και δύο τμήματα επιστυλίου που πιθανόν συνανήκουν, βάσει των κοινών διακοσμητικών θεμάτων και του τρόπου απόδοσής τους. Το πρώτο (εικ. 12) (Α494: 1,15 X 0,215 μ.) αποτελεί τμήμα μαρμάρινου αριστερού πεσσίσκου τέμπλου. Στην όψη, τετραμερής, κυματοειδής, συμπλεκόμενη ταινία, με σταγόνες ενδιάμεσα, περιτρέπει την επιφάνεια, στο ένα στενό άκρο της οποίας αποδίδεται εντός διπλού κύκλου ισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα που ορίζονται από διπλή ταινία. Στο ακόσμητο σύμφυτο πλαίσιο (σταθμός) του βημόθυρου διατηρούνται ίχνη από κονίαμα, ενώ στην οπίσθια όψη του δύο σύνδεσμοι μολύβδου.

Δύο ακόμα γλυπτά αποτελούν τμήματα επιστυλίου και πιθανόν συνανήκουν, βάσει των κοινών διακοσμητικών θεμάτων και του τρόπου απόδοσής τους. Στην πλατιά πλευρά του ενός (εικ. 13) (Α495: 0,93 X 0,13 X 0,36 μ.) διατηρείται μέρος τόννου. Στη λοξότμητη, εμπρόσθια επιφάνειά του, διπλός κύκλος και εντός του, ισοσκελής σταυρός, αποτελούμενος από διπλή ταινία με πεπλατυσμένες κεραίες. Εκατέρωθεν αναπτύσσεται διάκοσμος που περιλαμβάνει αφενός διπλό κυματοειδή/ελισσόμενο βλαστό με πεντάφυλλα ανθέμια και αφετέρου δύο ζεύγη βλαστών που περικλείουν δύο πεντάφυλλα ανθέμια. Μεταξύ των βλαστών αποδίδονται σταγόνες. Στην πίσω ημίεργη όψη φέρει σύνδεσμο μολύβδου. Το δεύτερο απότμημα (Α496: 0,50 X 0,10 X 0,36 μ.) στη λοξότμητη, εμπρόσθια επιφάνειά του κοσμεύεται με ταινιωτό πλέγμα που σχηματίζει τέσσερις συμπλεκόμενους σε σταυρική διάταξη κόμβους. Δίπλα του δύο διμερείς βλαστοί με σαρκώδη μακρόστενα φύλλα περικλείουν από ένα πεντάφυλλο ανθέμιο. Ίχνος τρίτου βλαστού διατηρείται δίπλα σε αυτούς. Σταγόνες μεταξύ των βλαστών ορίζουν τα ανθέμια. Στην πίσω ημίεργη όψη φέρει σύνδεσμο μολύβδου. Τα δύο τμήματα προέρχονται από το ίδιο κομμάτι λευκού μαρμάρου και φαίνεται ότι αρχικά αποτελούσαν μέρος του ίδιου επιστυλίου, τόσο λόγω των ίδιων διαστάσεων πλάτους της λοξότμητης διακοσμημένης επιφάνειας, όσο και του ανάλογου τρόπου απόδοσης του διακόσμου, με χρήση πλαστικής πρισματικής γλυφής. Ως προς την απόδοση του ισοσκελούς σταυρού με τα πεπλατυσμένα άκρα βρίσκουν άμεση αντιστοιχία με δύο θωράκια εντοιχισμένα στην Παναγία στο Κάτω Κλείσμα, που έχουν χρονολογηθεί στο τέλος του 11ου αιώνα²⁷. Τα ανάγλυφα θέματα που κοσμούν τα δύο αρχιτεκτονικά μέλη απαντούν συχνά σε μεσοβυζαντινά τέμπλα²⁸. Ως προς το ανάγλυφο με τα κοφτά περιγράμματα ακολουθούν γλυπτά του 11ου αιώνα, βρίσκοντας αναλογίες, για παράδειγμα, ως προς τους κυματοειδείς βλαστούς και τα ανθέμια, θέμα ούτως ή άλλως πολύ γνωστό, με τους πεσσίσκους τέμπλου του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου της μονής Βα-

²⁶ Η εν λόγω ψηφιακή καταγραφή συνδέεται με τον ιστότοπο του προγράμματος: <https://byzlatinus.eie.gr> (βλ. παρακάτω για περισσότερες πληροφορίες).

²⁷ Φλωράκης 2005, 33-38, αρ. 15-16.

²⁸ Παζαράς 2001, 91, 95.

τοπεδίου, που έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 10ου-αρχές 11ου αιώνα²⁹ και με επιστύλιο εντοιχισμένο στον Άγιο Αντώνιο Ανδρου χρονολογούμενο στα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αιώνα³⁰. Από την άλλη, αν και ο πεσσίσκος τέμπλου φέρει ανάλογου τύπου και τεχνικής σταυρό με τα δύο προαναφερθέντα αποτμήματα και φαίνεται να έχει κατασκευαστεί από τον ίδιο τύπο μαρμάρου, παρόλα αυτά οι έντονες κοίλες γλυφές του κυρίως γεωμετρικού διακόσμου του βρίσκουν αναλογίες με επιμέρους τμήματα του τέμπλου του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου, που έχει χρονολογηθεί στο τρίτο και το τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα³¹. Βάσει των παραπάνω, μία χρονολόγηση στα τέλη του 10ου-αρχές 11ου αιώνα φαίνεται πιθανή για τα τρία αρχιτεκτονικά μέλη.

Κατά τον Α. Φλωράκη, τα τμήματα των θωρακίων με τα οποία τα παραδείγματα από τα «Βρυσιά» έχουν κοντινές αναλογίες αποτελούν τμήματα του ίδιου συνόλου, προερχόμενα από το τέμπλο ενός μεσοβυζαντινού ναού που λανθάνει της έρευνας³². Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα πιο αντιπροσωπευτικά ήδη γνωστά εντοιχισμένα βυζαντινά γλυπτά εντοπίζονται σε ναούς στα Κάτω Μέρη (κοιμητήριο Καρκάδου, Παναγία στο Κάτω Κλείσμα), αλλά και τα αρχιτεκτονικά μέλη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τήνου, που σύμφωνα με μαρτυρίες προέρχονται από το λαγκάδι της Αγιάς³³, στα οποία προστίθενται και όλα τα προαναφερθέντα, από τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί για την προέλευσή τους³⁴ είναι εύλογη η υπόθεση ότι και τα εξεταζόμενα μέλη προέρχονται από μνημεία της ευρύτερης αυτής περιοχής, που λανθάνουν της έρευνας. Άλλωστε, αυτή η περιοχή, που εκτείνεται από το λαγκάδι της Αγιάς και μέχρι και το χωριό Κελιά (Καλλονή), όπως και το χωριό Κώμη, φαίνεται ότι αποτελούσαν βασικούς οικιστικούς πυρήνες στην ενδοχώρα του νησιού, ήδη από την αρχαιότητα αλλά και κατά τη βυζαντινή εποχή, όπως μαρτυρούν και συγκεκριμένα κατάλοιπα³⁵. Σε αυτό συνεισέφερε προφανώς και η γειτονική πεδινή, εύφορη έκταση προς τον όρμο της Κολυμπήθρας³⁶. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι από την ευρύτερη περιοχή απομονώνονται τουλάχιστον δύο διαφορετικά σύνολα αρχιτεκτονικών γλυπτών που μας πληροφορούν για την ύπαρξη δύο μνημείων: του τέλους 10ου-αρχών 11ου αιώνα και του 12ου αιώνα³⁷.

III. Σημαντικές πληροφορίες τόσο για τη βυζαντινή όσο και για τη βενετική Τήνο αναμένεται να δώσει η έρευνα στο Ξώμπουργο (εικ. 1). Η σημερινή του κατάσταση οφείλεται στην καταστροφή του κατά την περίοδο κατάληψής του από τους Οθωμανούς το 1715. Λόγω της γεωγραφικής του θέσης και της σημασίας του στην ιστορία του νησιού διαχρονικά, έχει αποτελέσει αντικείμενο

²⁹ Παζαράς 2001, 92-93, εικ. 133-134.

³⁰ Πάλλης 2018, 27, εικ. 3.

³¹ Παζαράς 1995, 18, εικ. 4-5, 19, εικ. 7, 29-30.

³² Φλωράκης 2005, 33-34.

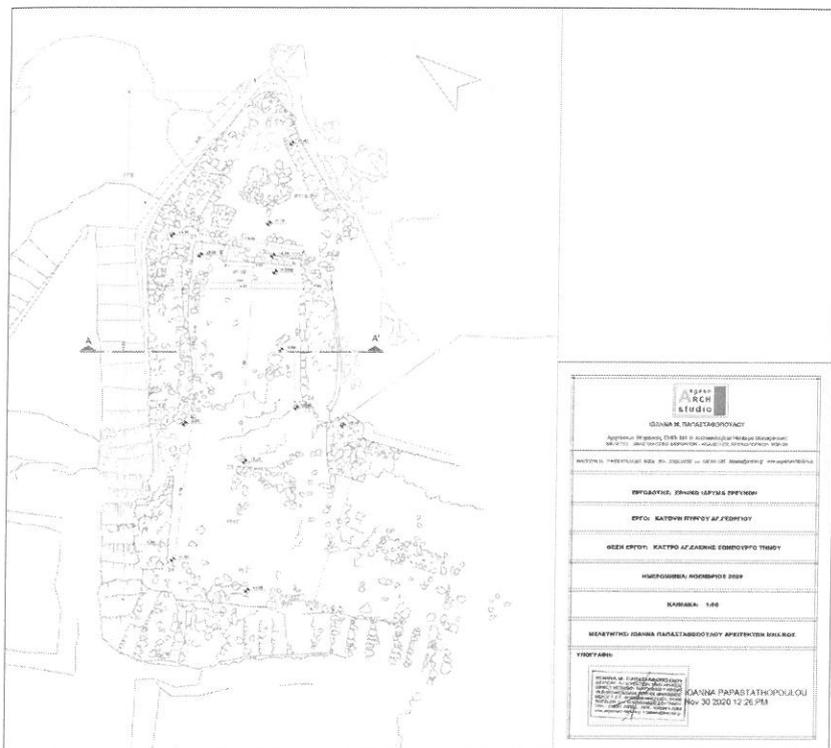
³³ Φλωράκης 2005, 54-55.

³⁴ Κουτελάκης 2001, 253-254, 257-258· Φλωράκης 2005, 33-36, 54-56.

³⁵ Κουτελάκης 2001, 32· Φόνσος 2010, 26-27, 29-30, 61-64· Étienne 2013α, 33, εικ. 10.

³⁶ Δανούσης 2010, 16-18.

³⁷ Για τα αρχιτεκτονικά μέλη αυτής της εποχής που φυλάσσονται τώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τήνου: Φλωράκης 2005, 54-57, αρ. 29, 59-60, αρ. 32-33.

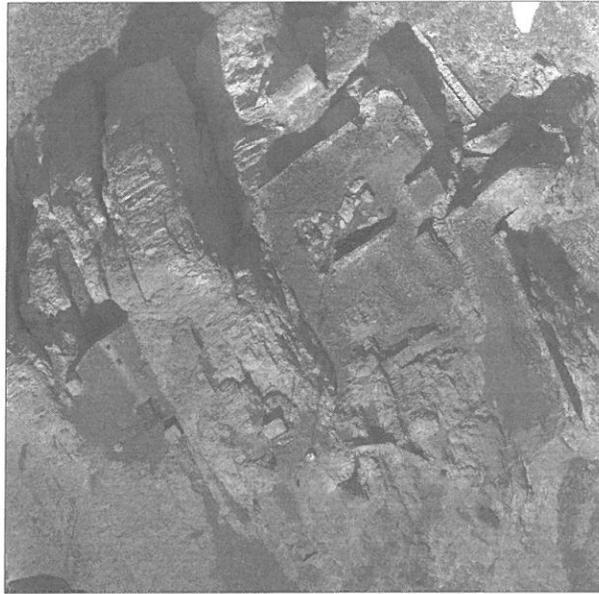
Εικ. 14. Ξώμπουργο: κάτοψη του πύργου «Αγίου Γεωργίου», όπου διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα το 2020 (αρχιτεκτονικό σχέδιο: Ι. Μ. Παπασταθοπούλου - αρχείο προγράμματος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ).

έρευνας πολλών μελετητών³⁸. Ωστόσο, ποτέ μέχρι σήμερα δεν έχει ερευνηθεί ανασκαφικά, ούτε έχουν γίνει λεπτομερείς αποτυπώσεις που να αποκρυπτογραφούν την αλληλουχία των οικοδομικών του φάσεων. Η έρευνα ξεκίνησε από το παλιότερο και πιο ενδιαφέρον τμήμα του κάστρου, την ακρόπολη που περιλαμβάνει τον βράχο της κορυφής και το ορθογωνικό πλάτωμα που περικλείεται από ισχυρό περίβολο, ο οποίος ενισχύεται στο μέσον με έναν πεντάπλευρο οξυμέτωπο πύργο.

Το 2020 πραγματοποιήθηκε μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα στον Πύργο γνωστό από τις περιγραφές ως «Πύργος του Αγίου Γεωργίου»³⁹, σε μία έκταση 30 μ.² περίπου (εικ. 14). Στο ανώτερο μέρος του ο πύργος φέρει μεταγενέστερες επεμβάσεις. Η αφαίρεση του επιφανειακού και του επόμενου στρώματος αποκάλυψε την αναμόχλευση που περιείχε όστρακα κεραμικής διαφορετικών περιό-

³⁸ Για αντιπροσωπευτικές σχετικές μελέτες: Αρμαο 1938, 60-118· Αρακαδάκη 1995, 47-48, πίν. XXXI-Γ· Ανακλήριος κ.ά. 1998-1999, 2-56· Κουτελάκης 2001, 103, 129, 248-249, 274, 464, φωτ. 138α-δ, 516, φωτ. 232· Παπαδία-Λάλα 2005, 171-198· Φώσκολος 2005β, 123-124, 137· Φώσκολος 2005γ, 157, 179-181, 192· Κουτελάκης 2015, 51-57, 59, 263-285, 297-305, 346· Αρμαο 2018, 54-101 και χάρτης.

³⁹ Αρμαο 2018, 77-78 και χάρτης.

Εικ. 15: Ξόμπουργο: ορθοφωτογραφία άνω τμήματος κάστρου (ορθοφωτογραφία: Ε. Δελασούδας - φωτογραφικό αρχείο προγράμματος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ).

δων. Αποκαλύφθηκε απόληξη τυμπάνου της καμάρας που κάλυπτε το εσωτερικό του πύργου (εικ. 15), το οποίο ήταν επιχρισμένο με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, ένδειξη ύπαρξης κιστέρνας στο εσωτερικό του. Δεξαμενή υποδηλώνεται και στην αποτύπωση του Pompeo Ferrari⁴⁰. Βάσει των χαρακτηριστικών οστράκων κεραμικής, εντοπίστηκαν αρκετά θραύσματα αμφορέων υστερορωμαϊκού τύπου 2 καθώς και θραύσμα της οικογένειας των λεγόμενων «σφαιρικών αμφορέων», στοιχεία που δηλώνουν με σαφήνεια μία πρώτη φάση χρήσης εν γένει του χώρου στον 6ο-7ο αιώνα και έως και τις αρχές του 8ου αιώνα. Λαβή αμφορέα τύπου III της Günsenin (Hayes τύπος 61) μας παραπέμπει στον ορίζοντα του τέλους 12ου-αρχών 13ου αιώνα⁴¹, ενώ απαντούν διάφορα όστρακα από εφραλωμένα ιταλικά γραπτά εγχάρακτα αγγεία ή μαγιόλικα του 15ου και 16ου αιώνα με το νεότερο εύρημα να αποτελεί θραύσμα από φλυτζάνι ευρωπαϊκής κεραμικής του τύπου «transferware» του 19ου αιώνα⁴². Παράλληλα, νοτιότερα και σε υψηλότερο επίπεδο από τον Πύργο 1, αποκαλύφθηκαν δύο κτιστές «απιόσχημες» κατασκευές, δίδυμες ως προς τις διαστάσεις τους, με μέγιστη εσωτερική διάμετρο 1,12 μ. και μέγιστο βάθος αμφοτέρων 1,68 μ. Καλύπτονται με 1,5 εκ. περίπου πάχους σκληρό υδατοστεγές κονίαμα ερυθρωπού χρώματος. Προφανώς πρόκειται για κτιστούς σιρούς αποθήκευσης⁴³.

⁴⁰ Ατμαο 2018, χάρτης.

⁴¹ Για τον αμφορέα αυτού του τύπου βλ. Günsenin 1989, 271-274, εικ. 8-10· Hayes 1992, 76, τύπος 61, εικ. 26, 10· Günsenin 2018, 100-102, εικ. 9.

⁴² Για την κατηγορία αυτή, βλ. ενδεικτικά: Γιαγκάκη 2012, 117-118 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).

⁴³ Για ένα παράδειγμα βυζαντινού σιρού από το Μαρούσι: Πάλλης 2014, 179, εικ. 4.

Από τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα επιβεβαιώνεται ότι η ακρόπολη του κάστρου ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους, θέση η οποία επιβεβαιώνεται και από την τρέχουσα έρευνα του Δ. Αθανασούλη για την ανάπτυξη του οχυρωματικού συστήματος των Κυκλάδων κατά την πρώτη χιλιετία.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, βάσει των όσων παρουσιάστηκαν, η περαιτέρω διερεύνηση των παραπάνω ερευνητικών αξόνων θα φωτίσει ποικίλες πτυχές της μεσαιωνικής ιστορίας του νησιού, τόσο ως προς συγκεκριμένα μεμονωμένα μνημεία ή συγκροτήματα χώρων, τον αρχιτεκτονικό τους τύπο ή τη διάταξη, αντίστοιχα, τη χρήση τους ή τη συνάρτησή τους με το γειτονικό δομημένο και φυσικό περιβάλλον, όσο και ως προς επιμέρους κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού του νησιού που χρονολογούνται στην περίοδο από τον 4ο και έως και τις αρχές του 18ου αιώνα. Για τις ανάγκες του προγράμματος και την καλύτερη διαχείριση του αρχαιολογικού υλικού έχει δημιουργηθεί ένας ειδικός ιστοχώρος⁴⁴, με τον οποίο έχουν συνδεθεί τόσο η διαδικτυακή βάση δεδομένων καταγραφής των αρχιτεκτονικών γλυπτών όσο και το σύστημα διαχείρισης και καταγραφής της αρχαιολογικής έρευνας πεδίου και των ευρημάτων της. Η σταδιακή ανάπτυξη πρωτογενούς αρχαιολογικής έρευνας σε διαφορετικές περιοχές του νησιού, τόσο κοντά στο παραθαλάσσιο μέτωπο, όσο και στην ενδοχώρα του, θα συντελέσει στην καλύτερη κατανόηση της χρήσης των συγκεκριμένων χώρων και των μεταβολών που διενεργούνται σε αυτούς με την πάροδο των αιώνων, προσφέροντας περαιτέρω στοιχεία σε όσες παρατηρήσεις έχουν προηγηθεί και αναδεικνύοντας θέματα ιστορικής γεωγραφίας της Τήνου.

dathanasoulis@culture.gr,
yangaki@eie.gr,
chsakellakou@culture.gr,
msigala@culture.gr

Abstract

D. Athanasoulis,
A. G. Yangaki,
Ch. Sakellakou,
M. Z. Sigala,

First observations from the work of the research programme: “Byzantine and Latin-dominated Tenos: Old and new archaeological data”

The five-year research programme “Byzantine and Latin-dominated Tenos: Old and new archaeological data”, which began in 2019 under the permission of the Central Archaeological Council, is a collaborative initiative between the

⁴⁴ Πρόκειται για την ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://byzlatinos.eie.gr> (ημ. πρόσβασης: 15/04/2022). Εκτός από τις γενικές πληροφορίες για το πρόγραμμα, η πρόσβαση στη βάση δεδομένων και στο σύστημα διαχείρισης προς το παρόν περιορίζεται στους συνεργάτες του προγράμματος.

Institute of Historical Research of the National Hellenic Research Foundation and the Ephorate of Antiquities of Cyclades of the Hellenic Ministry of Culture. Its purpose is to record, document and disseminate information on the architectural remains and portable objects of Byzantine and Latin-dominated Tenos (4th-early 18th c.). The significance of initiating this systematic investigation on this island is that unlike the intense archaeological activity observed on other Cycladic islands in recent decades, Tenos has not yet been the focus of comparable investigations for either the Byzantine era or the period of Latin rule. Some studies have been undertaken, but focusing mainly on the history and topography of the island or on systematic archaeological research into the earlier historical periods.

The main avenues of research are: a) the identification, recording and documentation of already published and unpublished monuments and portable finds and b) the systematic excavation of areas deemed of particular archaeological interest. The preliminary results from the work of the programme until 2021 are presented within this framework. For (a), ceramic studies from rescue excavations in Chora highlight aspects of the early Byzantine habitation on the island, while the study of two churches at the site of "Vrysia" offers new insights into middle-Byzantine architecture and sculpture. Concerning (b), systematic excavations have commenced at Agia Anastasia in the area of "Rentia" to uncover the remains of an early Byzantine basilica, as well as within the castle of Xombourgo, with the aim of identifying the use of space, architectural structures, and successive phases of fortification. Excavation work has so far focused on one of the castle's towers and the adjacent area to its south.

Βιβλιογραφία

- Αρακαδάκη Μ., 1995: «Διορθωτικά στην έκδοση facsimile το "Βασίλειον της Κρήτης" - Cretae Regnum Fr. Basilicata (1618) (υπομνήματα των πινάκων)», *Κρητολογικά Γράμματα* 11, σελ. 7-48.
- Anaclerio L., Barbieri L. A., Carone M., Cipriano O., Fallacara G., Paladini P., Pino M. C., Ricci G. και Vallone S., 1998-1999: *Caratteri dell' architettura tradizionale dell' isola di Tinos*, Bari, Politecnico di Bari, Faccoltà di Architettura.
- Armao E., 1938: *Venezia in Oriente. La «Relazione dell'Isola e Città di Tine di Pompeo Ferrari Gentil'huomo piacentino»*, Roma, Dott. G. Bardi Editore.
- Armao E., 2018: *Η «Εκθεση για το νησί και την πόλη της Τήνου του Pompeo Ferrari, ευγενή από την Piacenza» (Με χάρτες, σχεδιαγράμματα και σχέδια)*, π. Φόνσος Α. μτφρ., π. Φώσκολος Μ. (επιμ.) («Τηνιακά Μηνύματα», Πηγές 1), Τήνος, mare.
- Βόγκλη Μ., 2016: «Κεραμική από την ανασκαφή του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Κόρθο», στο Πάλλης Γ. (επιμ.), *Η βυζαντινή Άνδρος (4ος-12ος αιώνας). Νεότερα από την αρχαιολογική έρευνα και τις αποκαταστάσεις των μνημείων. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Αθήνα, 2 Μαρτίου 2015 (Ανδριακά Χρονικά 43)*, Άνδρος, σελ. 95-115.
- Bonifay M. και Pieri D., 1995: «Amphores du Ve au VIIe s. à Marseille: nou-

- velles données sur la typologie et le contenu», *Journal of Roman Archaeology* 8, σελ. 94-120.
- Γεωργαντόπουλος Ε., 1889: *Τηνιακά, ἤτοι ἀρχαία καὶ νεωτέρα γεωγραφία καὶ ἱστορία τῆς νήσου Τήνου*, Αθήνα, Τυπογραφεῖον «Ὁ Παλαμῆδης».
- Γιαγκάκη Α., 2012: «Κεραμική ἀπὸ τὴν Ἀγγλία», στο Γιαγκάκη Α. καὶ Γκράτζιου Ὁ. (επιμ.), *Εκπαιδευτικὴ Συλλογὴ Μεσαιωνικῆς καὶ Νεότερης Κεραμικῆς. Κατάλογος*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Κρήτης, σελ. 117-118.
- Δανούσης Κ., 2010: *Ἀπ' τὴν Κολυμπήθρα στὸν Πάνορμο*, Β' ἐκδοση, Αθήνα, Ἀδελφότητα τῶν Τηνίων ἐν Αθήναις.
- Δημητροκάλλης Γ., 1976: *Οἱ δίκωγοι χριστιανικοὶ ναοὶ*, Αθήνα, Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Δημητροκάλλης Γ., 2003: «Μια παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ στὴν Τήνο (πρόδρομη δημοσίευση)», *Τηνιακά Ανάλεκτα* 5, σελ. 401-404.
- Δημητροκάλλης Γ., 2004α: *Παραδοσιακὴ ναοδομία στὴν Τήνο*, Αθήνα, Ἐταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν.
- Δημητροκάλλης Γ., 2004β: «Νέοι δίκωγοι ναοὶ στὴν Τήνο Ι», *Τηνιακά* 2, σελ. 87-117.
- Διαμαντὴ Χ., 2010: *Εντόπια παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ ἀμφορέων στὴν Ἀλάσαρνα τῆς Κω (5ος-7ος αἰ.): συμβολὴ στὴν ἐρευνα τῆς παραγωγῆς καὶ διακίνησης τῶν Ὑστερορωμαϊκῶν / Πρωτοβυζαντινῶν ἀμφορέων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου* (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 115), Αθήνα, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Φιλοσοφικὴ Σχολή.
- Δώριζας Γ. Ι., χ.χ.: *Οἱ ἐκκλησίαι καὶ τὰ προσκυνήματα τῆς Τήνου*, Αθήνα, ἐκδόσεις «Τήνος».
- Doksanalti E. M., 2010: «The Coarse Ware from a “Late Roman House” in Knidos», στο Menchelli S., Santoro S., Pasquinucci M. καὶ Guiducci G. (επιμ.), *LRCW3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry, Comparison between Western and Eastern Mediterranean* (British Archaeological Reports, International Series 2185 (II)), Οξφόρδη, Archaeopress, σελ. 769-780.
- Étienne R., 1990: *Ténos. II, Ténos et les Cyclades: du milieu du IVe siècle av. J.-C. au milieu du IIIe siècle ap. J.-C.* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 263bis), Αθήνα, Ecole Française d'Athènes – Παρίσι, diffusion de Boccard.
- Étienne R., 2013α: «Ιστορικὴ γεωγραφία», στο Étienne R., Κούρου Ν. καὶ Σημαντῶνη-Μπουρνιά Ε., *Ἡ Ἀρχαία Τήνος*, Αθήνα, Ἴδρυμα Τηνιακοῦ Πολιτισμοῦ, σελ. 27-33.
- Étienne R., 2013β: «Ἡ Τήνος καὶ ἡ θάλασσα», στο Étienne R., Κούρου Ν. καὶ Σημαντῶνη-Μπουρνιά Ε., *Ἡ Ἀρχαία Τήνος*, Αθήνα, Ἴδρυμα Τηνιακοῦ Πολιτισμοῦ, σελ. 123-136.
- Étienne R., Κούρου Ν. καὶ Σημαντῶνη-Μπουρνιά Ε., 2013: *Ἡ Ἀρχαία Τήνος*, Αθήνα, Ἴδρυμα Τηνιακοῦ Πολιτισμοῦ.
- Feissel D., 1980: «Inscriptions byzantines de Ténos», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 104, σελ. 477-518.

- Günsenin N., 1989: «Recherches sur les amphores byzantines dans les musées tures», στο: Déroche V. και Spieser J. M. (επιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH suppl. XVIII, Αθήνα, Ecole Française d'Athènes – Παρίσι, diffusion de Boccard, σελ. 267-276.
- Günsenin N., 2018: «La typologie des amphores Günsenin. Une mise au point nouvelle», *Anatolia Antiqua* XXVI, σελ. 89-124.
- Hayes J. W., 1972: *Late Roman Pottery*, London.
- Hayes J. W., 1983: «The Villa Dionysos Excavations, Knossos, The Pottery», *The Annual of the British School at Athens* 78, σελ. 98-169.
- Hayes J. W., 1992: *Excavations at Saraçhane in Istanbul: The Pottery*, Πρίνστον, New Jersey/Ουάσινγκτον DC.
- Istenič J. και Schneider G., 2000: «Aegean Cooking Ware in the Eastern Adriatic», *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36, σελ. 341-348.
- Kiourtzian G., 2001: *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades. De la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C.* (Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Collège de France, Monographies 12), Παρίσι, De Boccard.
- Κούρου Ν., 2004: «Η Τήνος κατά την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου», στο Σταμπολίδης Ν. και Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Το Αργαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Κρήτης/Υπουργείο Πολιτισμού, σελ. 427-436.
- Κούρου Ν., 2013α: «Η Αρχαιολογική Έρευνα», στο Étienne R., Κούρου Ν. και Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε., *Η Αρχαία Τήνος*, Αθήνα, Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού, σελ. 20-25.
- Κούρου Ν., 2013β: «Η αρχαία Πόλις στο Ξώμπουργο», στο Étienne R., Κούρου Ν. και Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε., *Η Αρχαία Τήνος*, Αθήνα, Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού, σελ. 74-97.
- Κουτελάκης Χ. Μ., 1998: *Ιστορία και παράδοση. Κτικάδος, Χατζηράδος, Καλουμενάδος, Τριπόταμος, Κιόνια Τήνου*, Αθήνα.
- Κουτελάκης Χ. Μ., 2001: *Τήνος Αρχαία και Χριστιανική. Προβλήματα και απαντήσεις για το παρελθόν της (Προσέγγιση αρχαιολογική – ιστορική – μυθολογική – φιλολογική)*, Αθήνα, Πανελλήνιον Ίδρυμα Ευαγγελίστριας Τήνου/Αδελφότης των Τηνίων εν Αθήναις.
- Κουτελάκης Χ., 2014: *Τήνος: Η Χώρα και το παραθαλάσσιο Καστέλλι της. Tenos: The Town and its Castle. Λιμάνια, ναοί, γειτονιές, διαβατικά, παγίδες*, Αθήνα.
- Κουτελάκης Χ., 2015: *Τήνος Αρχαία και Χριστιανική (από την Προϊστορία μέχρι την δημιουργία του Ελληνικού κράτους) – Η αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας*, τόμ. Β΄, *Χριστιανική Τήνος*, Β΄ έκδοση, Αθήνα.
- Παζαράς Θ. Ν., 1995: «Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* περ. Δ΄, 18, σελ. 15-32.
- Παζαράς Θ. Ν., 2001: *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.
- Πάλλης Γ. Ν., 2014: «Τοπογραφικά του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αιώνας)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 23, σελ. 105-182.

- Παπαδία-Λάλα Α., 2005: «Η Τήνος κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1390-1715)», στο π. Φώσκολος Μ. (επιμ.), *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Α', Τήνος, Δήμος Εξωμβούργου Τήνου. Αναπτυξιακή Δημοτική Επιχείρηση, σελ. 171-198.
- Pieri D., 2005: *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine (Ve-VIIIe siècles). Le témoignage des amphores en Gaule* (Institut Français du Proche-Orient, Bibliothèque Archéologique et Historique 174), Βηρυττός, Institut Français du Proche-Orient.
- Riley J. A., 1979: «The coarse pottery from Berenice», στο Lloyd K. A. (επιμ.), *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)* (Supplement to Libya Antiqua V), II, Tripoli, Department of Antiquities, σελ. 91-467.
- Robinson H. S., 1959: *The Athenian Agora V. Pottery of the Roman Period. Chronology*, Πρίνστον, New Jersey, The American School of Classical Studies at Athens.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε., 2013: «Οι Περιηγητές και οι Γεωγράφοι», στο Étienne R., Κούρου Ν. και Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε., *Η Αρχαία Τήνος*, Αθήνα, Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού, σελ. 17-20.
- Sigala M. Z., 2018: «The use of the corbelling technique on the Aegean islands during the middle ages. Examples from the Cyclades and the Dodecanese», στο Crow J. και Hill D. (επιμ.), *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change* (Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 7), Αθήνα, The Norwegian Institute at Athens, σελ. 355-370.
- Φλωράκης Α. Ε., 2005: *Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Γλυπτά της Τήνου, Οί καταβολές της τοπικής μαρμαρογλυπτικής*, Αθήνα, Εταιρεία Τηνιακών Μελετών.
- π. Φόνσος Α., 2010: *Τα Κάτω Μέρη της Τήνου. Ταξίδι σ'έναν κόσμο ξεχωριστό*, β' έκδοση, Αθήνα, Αδελφότητα των Τηνίων εν Αθήναις.
- π. Φώσκολος Μ. (επιμ.), 2005α: *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Α', Τήνος, Δήμος Εξωμβούργου Τήνου. Αναπτυξιακή Δημοτική Επιχείρηση.
- π. Φώσκολος Μ., 2005β: «Η Τήνος κατά τη βυζαντινή περίοδο (337-1207)», στο π. Φώσκολος Μ. (επιμ.), *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Α', Τήνος, Δήμος Εξωμβούργου Τήνου. Αναπτυξιακή Δημοτική Επιχείρηση, σελ. 111-140.
- π. Φώσκολος Μ., 2005γ: «Η Τήνος κατά τη Γκιζοκρατία (1207-1390)», στο π. Φώσκολος Μ. (επιμ.), *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Α', Τήνος, Δήμος Εξωμβούργου Τήνου. Αναπτυξιακή Δημοτική Επιχείρηση, σελ. 141-170.
- Χατζή-Βαλλιάνου Λ., 1973-1974: «Τήνος. Χώρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 29, σελ. 870-871.
- Waksman S. Y. και Lemaître S., 2010: «Céramiques culinaires de Lycie (Turquie) aux époques romaine et proto-byzantine: approches archéologiques et archéométriques» στο Menchelli S., Santoro S., Pasquinucci M. και Guiducci G. (επιμ.), *LRCW3, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. Comparison Between Western and Eastern Mediterranean* (British Archaeological Reports, International Series 2185 (II)), Οξφόρδη, Archaeopress, σελ. 781-790.